Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(A)| December 2025

Original Article

स्वातंत्र्योत्तर मराठी कथासाहित्यातील गुन्हेगारी प्रवृत्ती आणि सामाजिक वास्तव

अविनाश रमेश काळे
संशोधक विद्यार्थी, मराठी विभाग, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर
Email: avinashkale578@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2025-171229
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 12(A)
Pp. 131-138
December 2025
Submitted: 18 Nov. 2025
Revised: 28 Nov. 2025
Accepted: 13 Dec. 2025
Published: 31 Dec. 2025

सारांश

स्वातंत्र्योत्तर मराठी कथासाहित्यातील गुन्हेगारी प्रवृत्ती आणि सामाजिक वास्तव यांचा हा अभ्यास सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक बदलांच्या पार्श्वभूमीवर करण्यात आला आहे. स्वातंत्र्यानंतर समाजरचनेत झालेल्या मूलभूत परिवर्तनांमुळे मानवी जीवनात असमानता, आर्थिक संघर्ष, शोषण, जातीय-लैंगिक भेदभाव आणि नैतिक मूल्यांची घसरण वाढली. त्याचे प्रतिबिंब कथासाहित्यात गुन्हेगारी प्रवृत्तींच्या रूपाने उमटलेले दिसते. या कथांमधून गुन्हेगारी केवळ वैयक्तिक विकृती नसून ती सामाजिक रचनेतून निर्माण होणारी प्रक्रिया आहे. अभ्यासात गुन्हेगारांची मानसिकता, सामाजिक दबाव, आर्थिक गरिबी, शिक्षणाचा अभाव, शासकीय यंत्रणांची अपयशे आणि सांस्कृतिक गटांचे प्रभाव यांचा सखोल विचार करण्यात आला आहे. ग्रामीण-शहरी परिवर्तन, नागरी जीवनातील नवे अपराध, स्त्रीमुक्ती व लैंगिक प्रतिनिधित्वातील गुंतागुंत, तसेच मानवी मूल्यांवरील ताणतणाव यांचे यथार्थवादी चित्रण मराठी कथांमध्ये प्रकर्षाने आढळते. कथांमधील पात्रे व घटना समाजातील वंचित, शोषित आणि उपेक्षित घटकांचे वास्तव अधोरेखित करतात.

मुख्य शब्द: *स्वातंत्र्योत्तर मराठी कथासाहित्य, गुन्हेगारी प्रवृत्ती, सामाजिक वास्तव, सामाजिक असमानता, आर्थिक संघर्ष, गुन्हेगारांची मानसिकता, ग्रामीण-शहरी परिवर्तन, स्त्रीमुक्ती, लैंगिक प्रतिनिधित्व, शासकीय व सांस्कृतिक प्रभाव, यथार्थवाद, मानवी मूल्ये.*

प्रस्तावना

स्वातंत्र्योत्तर काळातील मराठी कथासाहित्यात गुन्हेगारी प्रवृत्ती आणि सामाजिक वास्तव यांचे स्पष्टीकरण करताना, त्या काळातील सामाजिक, आर्थिक, व सांस्कृतिक बदलांचा बारकाईने विचार करणे आवश्यक आहे. गुन्हेगारी जाती-जमातींची पूर्वपिठीकांचा अभ्यास करताना भारतीय समाजरचनेचा विचार करावा लागतो. भारतीय समाज रचना वर्णव्यवस्थेवर आधारित होती. सुवर्ण, ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य. गुन्हेगारी जमातींची संकल्पना भारतात ब्रिटिश काळामध्ये विकसित झाली. १८७१ मध्ये ब्रिटिशांनी क्रिमिनल ट्राइब्स एक्ट लागू केला. त्यात विशिष्ट जाती जमातींना गुन्हेगारी म्हणून घोषित केले. या जाती-जमातींना जन्मताच गुन्हेगार मानले गेले आणि त्यांच्यावर कडक नियंत्रण ठेवले या कायद्याअंतर्गत अनेक जमातींना गुन्हेगारी म्हणून घोषित केले.

यामध्ये पारधी, भिल्ल, रामोशी इत्यादी जमातींना त्यांच्या पारंपरिक व्यवसायापासून वंचित ठेवून विशिष्ट भागात राहण्यास भाग पाडले. मराठी साहित्यामध्ये गुन्हेगारी जमातींचे चित्रण अनेक लेखकांनी केलेले असून प्रामुख्याने श्री. म. माटे, अण्णाभाऊ साठे, शंकरराव खरात, विभावरी शिरूरकर, शंकर पाटील इत्यादी लेखकांनी या जमातींचे वास्तविक जीवनाचे चित्रण केले आहे. त्यांच्यावरील अत्याचार आणि सामाजिक परिस्थिती यावर प्रकाश टाकलेला आहे. स्वातंत्र्योत्तर मराठी कथा साहित्यातून गुन्हेगारी प्रवृत्ती सामाजिक वास्तव एकमेकांशी जोडलेले दिसते. मराठी साहित्यात अनेक कथासंग्रहातून गुन्हेगारी समाजाचे चित्रण आढळून येते. भटक्या जमातीतील गुन्हेगारीचे चित्रण तसेच ग्रामीण, शहरी जीवनातील गुन्हेगारी दाखविणारे विविध कथांचा समावेश होतो. विविध साहित्यिक प्रवृत्तींच्या मर्मबंधात या घटनांच्या सामाजिक, मनोविकारात्मक आणि आर्थिक कारणांचा शोध घेण्यात आलेला आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
अविनाश रमेश काळे, संशोधक विद्यार्थी, मराठी विभाग, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर

How to cite this article:
काळे, . अविनाश . रमेश . (2025). स्वातंत्र्योत्तर मराठी कथासाहित्यातील गुन्हेगारी प्रवृत्ती आणि सामाजिक वास्तव. Journal of Research & Development, 17(12(A)), 131–138. https://doi.org/10.5281/zenodo.18373905

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18373905
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(A)| December 2025

या काळात स्वरूप बदललेल्या समाजव्यवस्थांमुळे, मानवी मनोवृत्तीमध्येही बदल झाले, तसेच गुन्हेगारीचे दर्शन सामाजिक असमानता, स्त्री-पुरुष संबंध, शोषण, जातीय व धार्मिक विभाजन या पद्धतींमधून दिसून येते. या कथांतील गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे प्रतिबिंब, त्यामागील सामाजिक प्रेरणेचे भाष्य, व विवक्षित मनोवृत्तींचे विश्लेषण करून त्या काळातील सामाजिक वास्तवाची सखोल जाणीव होणे शक्य होते. साहित्यिक रचनांमध्ये वाचकाला समाजातील वांशिक व आर्थिक असमानता, शैक्षणिक व आर्थिक अभाव, आणि त्या अभावांमुळे उद्भवणाऱ्या गुन्हेगारी संदर्भांची अधिक स्पष्ट झलक दिसते. तसेच, गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या कथा वाचताना त्यामागील सामाजिक द्वेष, मानसिक असंतुलन, तसेच आर्थिक छळ व अत्याचारांच्या विकृतींचीही उजळणी केली जाते. या संदर्भातल्या निरीक्षणांमधून, समाजाच्या विविध स्तरांवरील चुकीच्या मूल्यांना आणि त्यांना कारणीभूत असलेल्या सामाजिक संरचनांची कल्पना केली जाते. परिणामस्वरूप, हे साहित्य स्वातंत्र्योपूर्व काळाच्या अनुभवांना समर्पित असून, त्यातील गुन्हेगारी प्रवृत्तीची तपशीलवार नोंद करताना सामाजिक निरिक्षण ही एक महत्त्वाची पायरी ठरते. त्यामुळे, या प्रस्तावनेतून वाचकांना या प्रवृत्तींच्या सामाजिक, मानसिक व सांस्कृतिक संदर्भांची समज विकसित करणे आणि त्या कथा साहित्याच्या प्रगतिशील व सामाजिक जागरूकतेला हातभार लावण्याचा हेतू आहे.

व्याख्या

गुन्हा म्हणजे काय, काही विचारवंतांनी गुन्हेगारी बद्दल व्याख्या सांगितले आहेत.

१. गारॉफालो म्हणतात, "सच्चाई व दया या भावनेविरुद्ध वर्तन म्हणजे गुन्हा होय." [१]

२. वेस्टर्न मार्क म्हणतात, "कायदे व संप्रदाय काही मूल्यांवर आधारलेले असतात व त्यांच्याविरुद्ध जे वर्तन असेल ते गुन्हा होय." [२]

३. John Gillin - " Crime as an act that has been shown to be actually harmful to society or that is believed to be socially harmful by a group of people that places such act upon the ban of positive penalties.Thus he considers crime as an offence against the law of the land." [३]

४. Sutherland - "Crime is a symptom of social disorganization." [४]

श्री. म. माटे

हे मराठी साहित्यातील महत्त्वाचे लेखक असून त्यांनी 'उपेक्षिताचे अंतरंग' या कथासंग्रहात गुन्हेगारी जमातीचे चित्रण केले आहे. यामध्ये प्रामुख्याने अन्याय, अत्याचार अस्पृश्यता आणि आर्थिक विषमता माटे यांच्या कथा साहित्यातून दिसून येते. माटे हे लेखनात गुन्हेगारीला केवळ वैयक्तिक विकृती म्हणून न पाहत. सामाजिक रचनेतून निर्माण होणारी प्रक्रिया मानतात. रामोशी, कोळी, कातकरी या जातींची बंडे कथा साहित्यामधून करतात. पोलीस खाते यांना दडपण्यासाठी भेदनीतीचा अवलंब करतात. माटे हे कालच्या व आजच्या ही दलित ग्रामीण कथाकारांपैकी एक असून पितामहाच आहेत. त्यांची 'बंसीधर, तू आता कुठे रे जाशील?' अशा शीर्षकाची कथा लिहली असून दलित विश्वाचा परिचय करून दिला. 'उपेक्षितांचे अंतरंग' या कथासंग्रहामध्ये माटे यांनी गावकुसाबाहेरच्या वस्तीचे दर्शन करून दिले. 'बंसीधर ! तू आता कुठे रे जाशील?' या कथेच्या सुरुवातीलाच कातकऱ्यांचे ओढ्याकाठी पडलेल्या तळाचे चित्रण केले.

कातकरांच्या जगण्याचे काही पैलूंचे दर्शन तेथील दारिद्र्य, मायाळूपणा, प्रेम पुन्हा झोपडपट्टीकडे खेचून येते. चिमण्या, तवळ्या, धाक्या आणि तुळसाई हे सर्वच मायाळू आहेत. बन्सीधराला खूप जीव लावतात. याचे दर्शन करताना माटे लिहितात, "ती सगळी मुले त्याला भारी भजत ; त्याच्याभोवती उभी राहून ती त्याच्या तोंडाकडे पहात,तो सांगेल ते ती ऐकत ; तो एखादे वेळी दमला-भागला तर हाताची पालखी करून त्याला घरी नेत."[५] अशी कथा आहे. बन्सीधराचे दुःख अधोरेखित केले आहे. कातकरांच्या जगण्यातील काही पैलूंचे दर्शन घडवलेले दिसून येते. कृष्णकाठचा रामवंशी या कथेतून सत्या नावाच्या दरोडेखोराच्या व्यक्तिमत्त्वाचा वेध घेतला एकूणच रामोशी भटक्या गुन्हेगारी समाजातील घटकांचे गुण अधोरेखित केले आहेत.

अण्णाभाऊ साठे

अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथांमध्ये गुन्हेगारी समाजाचे चित्रण आले आहे. त्यांच्या साहित्यात सामाजिक, दलित जीवनावरील कथांचा समावेश होतो. अण्णाभाऊंच्या गजाआड, बरबाद्या कंजारी, कोंबडी चोर, फरारी, निखारा, चिरागनगरीची भूतं, अशा अनेक कथांमधून गुन्हेगारी जीवनाचे चित्रण आले आहे. कांजरभाट या कथेत गुन्हेगारीचे चित्रण आलेले आहे. अण्णाभाऊंच्या 'बरबाद्या कंजारी' या कथासंग्रहात कंजारी जमाती बद्दल जात पंचायत कशा पद्धतीने स्त्रियांचे शारीरिक शोषण करते याचे वास्तविक चित्रण केले आहे. या कथासंग्रहामध्ये कंजारी लोकांचे गरिबीचे चित्रण अण्णाभाऊंनी केले आहे. याचे कथन दलारामच्या मुखातून साठे यांनी केले. "पोराला वाईट बिमार झाली डॉक्टरनं जागा बद्दल म्हणून सांगितलं. पण आपुन कंजारी लोक कुठं जाणार? गाव नाही जिथ राहतो तेच गाव. शेवटी पोरगा मरून गेला. म्हणून काय यांच्या निल्लीन पळून जावं का?"[६] या संवादामधून कंजारी या जमातीचा कायम रहिवाशी म्हणून ठाव ठिकाणा नाही. अन्याय परंपराविरुद्ध बंडखोरी करणारा दृष्टिकोन अण्णा भाऊंनी या जमातीचे चित्रण रेखाटले आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(A)| December 2025

शंकरराव खरात

शंकरराव खरात यांच्या कथांमधून गुन्हेगारी व सामाजिक विषयावरील कथा आढळतात. त्यांनी वैचारिक लेखन, कादंबरी, कथालेखन अशा विविध प्रकारांमध्ये लेखन केलेले आहे. शंकरराव खरात हे बंधू माधव अण्णाभाऊ साठे यांचे समकालीन लेखक आहेत. शंकरराव खरात हे आंबेडकरवादी चळवळीचे कार्यकर्ते होते. वकील असल्याने वेगवेगळ्या तऱ्हेचे लोक त्यांना भेटत. त्यांनी दलित जीवनाचे अनुभव घेतले. त्यांचे कथासंग्रह, बारा बलुतेदार-१९५९, सांगावा-१९६२, टिटवीचा फेरा-१९६३, सुटका-१९६४, दौंडी-१९६५ इत्यादी गाजलेले कथासंग्रह आहेत.

कथासंग्रहाच्या शीर्षकावरून शंकरराव खरात यांच्या विविधांगी समाजचिंतनाचा अंदाज येऊन जातो. सामाजिक जाणीवच्या अंगाने लिहिलेल्या कथा भटक्या विमुक्तांचे प्रश्न घेऊन नव्याने दाखल झाल्या. 'तडीपार' दुसऱ्या कथासंग्रहामध्ये खरातांनी गुन्हेगारी जाती-जमाती, धंदेवाले इत्यादी जमातींचे जग उलगडून दाखवले आहे. तडीपार जीवन जगणाऱ्या माणसांना नैतिकतेचे बंधन नसते त्यांना जगणे एवढेच माहिती असते. तडीपार कथासंग्रहात अनेक गुन्हेगारी समाजातील व्यक्तींवर आधारित कथा लिहिलेले आहेत. फासेपारद्यांविषयी संशय दृष्टिकोन फासेपारध्यांना जंगलाच्या बाहेर हाकलेले जाते. उदरनिर्वाहाच्या साधनांची पर्यायी व्यवस्था शासन करू देत नाही. फासेपारधी गैरविश्वासु आहेत. चोऱ्या, दरोडेखोर करणारे आहेत हेच त्यांच्या डोक्यात परंपरेने घालून दिले आहे. "हे बोलून फासे-पारधी राखणीला ठेवले तर कुंपणच पीक खाईल." [७] यामध्ये मळेकरांचा या जमातींवर विश्वास नसलेला दिसतो. आपले शेत माळा सुरक्षित नाही. यांच्या हाती कसे सुरक्षित राहील. हेच चोरी करतील खात्री आहे. यावरूनच जनसामान्यांच्यामध्ये फासेपारधी जमाती बद्दल कशी भावना आहे हे दिसून येते.

संदर्भात्मक चौकट आणि साहित्यिक विश्लेषणाची पद्धत

संदर्भात्मक चौकट आणि साहित्यिक विश्लेषणाची पद्धत या विभागात सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटकांचे विश्लेषण करून, त्यांचा कथासाहित्यातील गुन्हेगारी प्रवृत्तीशी संबंध स्थापित करण्याचा प्रयत्न होतो. स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी साहित्याने समाजातील बदलांची प्रभावीपणे पडताळणी केली असून, अपराध आणि गुन्हेगारीचे मूलभूत कारणे यांत सामाजिक असमानता, साक्षरतेचा अभाव, आणि आर्थिक अडचणी यांचा महत्त्वाचा सहभाग आहे. यात विविध पर्यावरणीय, आर्थिक व सांस्कृतिक घटकांचे इतिहासपूर्ण व वैज्ञानिक पद्धतीने अभ्यास करण्याची आवश्यकता आहे.साहित्यान्वेषणासाठी वापरली जाणारी पद्धत बहूरूपी आहे, ज्यात साहित्यिक मजकूरांचे गंभीर विश्लेषण, ऐतिहासिक संदर्भांची दखल, आणि सामाजिक संकेतांची परीक्षा केली जाते. या प्रक्रियेत, कथा, कवीता, कथा-संग्रह, नाटके, आणि अन्य साहित्यिक स्वरूपांचा अभ्यास केला जातो. ज्यांतून गुन्ह्यांची मानसिकता, सामाजिक प्रेरणेचे विश्लेषण, आणि समाजातील मूलभूत समस्या उलगडण्याचा प्रयत्न होतो.

साहित्यिक अभ्यासात, कथांमधील पात्रांचे व घटनांचा सखोल अभ्यास केल्याने, गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे सामाजिक, मनोवैज्ञानिक, आणि सांस्कृतिक संदर्भ उलगडले जातात. विशेषतः लेखनातून समाजातील असमानता, पैशाची आकांक्षा, पूर्वग्रह, वशिले, दडपशाही व अन्य सामाजिक घटक यांचे प्रतिबिंब स्पष्ट होते. या पद्धतीद्वारे, वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून गुन्हेगारी प्रवृत्तीची सामाजिक कारणे यांचे अध्ययन सुलभ होते. या व्यतिरिक्त, साहित्यातील संदर्भ, प्रतीकात्मकता व यथार्थवाद यांनी गुन्हेगारी प्रवृत्तीचा भाबड्या दृष्टीने नाही, तर अधिक व्यापक व जटिल स्तरांवर विचार करण्यास मदत केली आहे. या पद्धतीमुळे, कवितांतील, कथांतील व नाटकांतील गुन्हेगारी संदर्भांची गहरी पडताळणी होते आणि त्यांच्या सामाजिक, राजकीय व ऐतिहासिक संदर्भांचे विश्लेषण संभव होते. परिणामी, या अभ्यासाने नेमकी पार्श्वभूमी व प्रवृत्ती जाणून घेता येतात, ज्यामुळे साहित्यिक व सामाजिक संशोधन अधिक सखोल व समर्पक बनते.

गुन्हेगारांची मानसिक स्थिति व सामाजिक आयाम

गुन्हेगारांच्या मानसिक स्थितीचे निरीक्षण करताना त्यांच्या आंतरिक जटिली भावना, भय, आणि ताणतणावांचे समज आवश्यक होते. विविध संशोधनांत दिसून येते की, अनेक गुन्हेगारांना त्यांच्या गुन्ह्यांची कारणे आर्थिक आकांक्षा, सामाजिक अपमान, अथवा मानसिक ताणतणावांमुळे निर्माण होतात. त्यांना समाजातील वर्चस्व दाखवण्याची किंवा द्वेषपूर्ण प्रवृत्ती व्यक्त करण्याची इच्छा असते, जी त्यांच्या मानसिक अवकाशात निहित असते. सर्जनशील उपेक्षा, प्रवृत्तीविरहित जीवनशैली, आणि आत्मसन्मानाचा अभाव या बाबी त्यांच्यामध्ये अधिक अस्थिरता निर्माण करतात. सामाजिक आयामांच्या दृष्टीने पाहिल्यास, गुन्हेगारांची मानसिकता खूप भागांनी सामाजिक संरचनांवर अवलंबून असते. आर्थिक कष्ट, शिक्षणाची कमतरता, व सामाजिक बहिष्कार यामुळे अनेक जण गुन्हेगारीच्या मार्गावर वळतात. तसेच, पारंपरिक व शास्त्रीय व्यवस्थांमध्ये होणारे ताणतणाव, वर्चस्वाच्या संघर्षमय वातावरणात वाढलेली हिंसाचार, या गोष्टीही गुन्हेगारी प्रवृत्तीला जागृत करतात. समाजातील वर्चस्व गटांचे, जसे की राजकीय किंवा धार्मिक संघटनांचे, प्रतिबंधित व बळजबरी आवश्यकतेचे त्यात भर घालतात.

त्यातून त्यांचा मानसिक निव्वळपणा आणि सामाजिक वागणूक अधिक दुष्परिणामदायक बनते. याव्यतिरिक्त, यथार्थवादी साहित्य व सामाजिक अभ्यासांमध्ये दिसून येते की, गुन्हेगारांच्या कथनात त्यांच्या मानसिकतेचा खोल अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे. असे साहित्य त्यांना जेंव्हा त्यांच्या जीवनातील असामान्य व दुर्गत स्थिती दर्शवतात, त्यावेळी त्यांतील खऱ्या कारणीभूत मानसिक संघर्षांची झलक दिसते. त्यांना

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(A)| December 2025

स्वाभाविकपणे वाटते की, त्यांचे वर्तन समाजासाठी उपचारात्मक नाही, तर त्यांच्या अनुभवांची खरी रिती, निराशा, व संरचनात्मक अपयश त्यामागे असते. त्यामुळे, Gross subjectivity व सामाजिक क्षेत्रांवर त्यांचा प्रभाव यांची सांगड घालणे आवश्यक असते, जेव्हा ते गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या सामाजिक निर्मितीचे चित्रण करतात. अशा साहित्यिक व सामाजिक निरीक्षणांनी लक्षात येते की, गुन्हेगारांची मानसिकता व सामाजिक परिप्रेक्ष्य यांची यथार्थ समज, द्वैधतेस बळी पडण्यापासून व वर्तनात बदल करण्यासाठी आवश्यक असते.

समाजातील असमानता आणि अपराधाची प्रेरणा

समाजातील असमानता आणि अपराधाची प्रेरणा ही मानवी जीवनातील गूढ आणि जटिल पैलूंपैकी एक आहे, जी अनेक व्यापक सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटकांच्या प्रभावाखाली उदयास येते. आर्थिक विषमता, शिक्षणाची अभाव, वंचित समूहांची बाजू मुळातच सामाजिक व्यवस्था या सर्व बाबी, व्यक्तींच्या आयुष्यात असमानतेची भावना रुजवतात. या असमानतेमुळे मनोवृत्ती आणि मूल्यवृत्तीमध्ये दडपण निर्माण होते, जे क्रोध, हाव, आणि विषण्णतेच्या स्वरूपात विकृत प्रवृत्तींना उधार देते. अशा व्यक्तींचे जीवन सामान्य परिस्थितीपेक्षा अधिक कठीण झाल्यास, ते अनेक वेळा अनैतिक मार्ग अवलंबतात, कारण असमानतेमुळे त्यांना योग्य वाटणाऱ्या जीवनपद्धतीत प्रवेश नसेल, अथवा त्यांच्यावर सामाजिक स्वीकार कमी असतो. त्यांना वाटते की, ही असमानता निवारण्यासाठी किंवा त्यातून सुटका मिळवण्यासाठी अपराध हा एकच मार्ग आहे. सामाजिक विषमता, विशेषतः गरीब वर्गाच्या जीवनातील संघर्ष, चुकांबाबत मनोधारणा आणि समाजाकडून होणारी अपेक्षा यांचा संघर्ष criminal प्रवृत्तीला प्रेरित करतो. याचबरोबर, वांशिक, सांस्कृतिक, आणि शासकीय स्तरांवर असलेल्या गैरसमजुती, भेदभाव आणि निराशा या घटकांमुळे व्यक्तीच्या मानसिकतेवर खोल परिणाम होतो. समाजातील विविध घटकांमधील विषमता, ज्या लोकांना योग्य संधी आणि संसाधने मिळत नाहीत, ते अनेकदा समाजविरोधी क्रियाकलापांकडे वळतात. यासाठी, वंचित समूहांचा आर्थिक आणि सामाजिक विकास न करणं ही देखील एक महत्त्वाची कारणे आहेत. परिणामी, व्यक्ती समाजाच्या प्रचंड असमानतेच्या छायेखाली निसटून जाऊ इच्छितो, आणि त्याचा शेवटी अपराध या मार्गाने होतो, जे सामाजिक वास्तवाच्या प्रतिबिंबांपैकी एक आहे.

शासकीय आणि सांस्कृतिक गटांचे प्रभाव

शासकीय आणि सांस्कृतिक गटांच्या प्रभावाचा गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या समाजशास्त्रीय विश्लेषणात महत्त्वाचा सहभाग असतो. सरकारी यंत्रणांच्या दृष्टीकोनातून गुन्हेगारी विश्लेषण करतांना, त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या सामाजिक समर्पणाच्या अभावामुळे व यंत्रणांच्या अपूर्णतेमुळे अपराध वाढतो, असा समज प्रगल्भ होतो. सरकारी धोरणे, कायदे आणि न्यायव्यवस्था, या सर्व घटकांमुळे अपराधी व समाज यांच्यात संबंध जटिल बनतात. काही वेळेस, कायद्यांचे अंमलबजावणी, दिवाळखोरी, भ्रष्टाचार, किंवा बळजबरीने शासन केल्या जाणाऱ्या निर्णयांमुळे जनतेत अंधार निर्माण होतो आणि त्यातून गुन्ह्यांचा प्रवास सुरू होतो. सांस्कृतिक गटांचा प्रभाव हेही महत्त्वाचं आहे. भाषिक, धार्मिक, व जातीय संघटना समाजातील मानवी संबंधांना प्रभावित करतात. या गटांच्या स्वार्थसाधने आणि सांस्कृतिक विचारसरणीमुळे सामाजिक सेल्फ-इमेज व आदर्शांची निर्मिती होते. परंतु, हीच संस्कृतीविषयक धारणा व आदर्शसिद्धी योग्य मार्गाने पालटल्याशिवाय, त्यांच्या तोट्यांमुळे गुन्हेगारी व्यवहारांना जागा मिळते. उदाहरणार्थ, काही सांस्कृतिक परंपरा व सामाजिक प्रेरणांमुळे व्यक्ती दडपल्या जातात, व त्यांची हिंसक प्रवृत्ती व्यक्त होते.

याशिवाय, शासकीय व सांस्कृतिक गटांमधील एकत्रित चालणाऱ्या संघर्षांनी समाजातील विषमता अधिकच तीव्र करतात. सरकारी व सांस्कृतिक क्षेत्रांमधील वाद, भ्रष्टाचार, सामाजिक हितसंबंधांवरील अविश्वास यामुळे समाजात असमानता निर्माण होते. परिणामी, हे सर्व घटक अपराधासाठी अनुकूल वातावरण तयार करतात. या प्रक्रियेमुळे, समजावून घेण्याचा उद्देश असलेल्या गुन्हेगारी प्रवृत्तींमध्ये अधिक जागा राहाते, ज्यामुळे समाजात नकारात्मक चिन्हांकने व विचारधारा वाढतात. अशा प्रकारच्या प्रभावांमुळे, समाजातील विविध स्तरांवरून प्रेरित होणाऱ्या गुन्हेगारी प्रवृत्तीचा अभ्यास आवश्यक होतो. प्रशासनिक व सांस्कृतिक गटांच्या सहभागामुळे या प्रवृत्तींना सखोल आणि संपूर्ण आकलन मिळते. त्यामुळे, गुन्हेगारीचे सामाजिक मूळ समजून घेणे आणि त्यावर आधारित उपाययोजना राबवणे हे जरूरीचे ठरते.

यथार्थवाद आणि साहित्यातील अवतरणे

यथार्थवाद आणि साहित्यातील अवतरणे या भागात स्वातंत्र्योत्तर मराठी कथासाहित्यातील गोपनीयतेचा सामाजिक जीवनाशी संबंध स्पष्ट होतो. या युगात कथांमध्ये सामाजिक वास्तवाचा अचूक प्रतिबिंब देण्यावर भर देण्यात आला, ज्यामुळे तत्कालीन सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भांना अधिक स्पष्टता मिळाली. अपराध आणि गुन्हेगारी प्रवृत्तींचे चित्रण करताना, लेखकांनी घटनांना खऱ्या जीवनाशी जुळवून घेण्याचा प्रयत्न केला. त्यातून माणसांच्या मानसिकतेचे विविध पैलू उलगडतात, जसे की समाजातील असमानता, व्यक्तिगत स्वार्थ आणि दबाव, तसेच सामाजिक दबावांमुळे होणाऱ्या अपराधी प्रवृत्ती. आधुनिकतेच्या प्रभावाने अपराधाची रुपरेषा बदलत गेली, पण त्याचा सामाजिक प्रभाव कायम राहिला. कथांमध्ये व्यक्तिचित्रण, पार्श्वभूमी आणि सामाजिक संदर्भ या घटकांसह अपराधाची सादर केली जाते. यामुळे वाचकांना घटना आणि पात्रांच्या अंतर्गत विश्वाचा खोलवर अनुभव होतो. या अवतरणांमुळे, साहित्यातून समाजातील विषमतांवर प्रकाश टाकला जातो, तसेच यातून सामाजिक बदलांबाबत विचार करण्याची प्रेरणा मिळते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(A)| December 2025

सामाजिक वास्तवाचा जसा अचूक वेध घेताना लेखकांनी घटकांची नेमकी मांडणी केली, तसाच त्यांचा हेतू हा समजणाऱ्यांच्या मनात परिवर्तन घडवून आणण्याच्या दिशेने असतो. अपराधी प्रवृत्तींच्या समीकरणात सामाजिक-आर्थिक कारणे, संस्कृतीचे प्रतिबिंब आणि राजकारणाचा प्रभाव यांचा समतोल राखण्यात येतो. त्यामुळे साहित्यातील अवतरणे केवळ कथानकाचे पुढील भाग नसून, ती समाजाचे चित्रण, सामाजिक संशोधन आणि व्यक्तींच्या मनोवृत्तीचे प्रतिबिंब असे कार्य पालन करतात.

स्वातंत्र्योत्तर मराठी कथासाहित्यातील प्रमुख प्रवृत्ती

स्वातंत्र्योत्तर मराठी कथासाहित्यातील प्रमुख प्रवृत्तींपैकी गुन्हेगारी आणि सामाजिक वास्तव यांची एकत्रितपणे अभिव्यक्ती व्हायला लागली. या काळात साहित्यातील गुन्हेगारी प्रवृत्ती मुख्यतः मानवी जीवनातील विविध परिवर्तनांशी निगडित झाली आणि सामाजिक असमानता, आर्थिक संघर्ष तसेच सांस्कृतिक परिवर्तनांचे प्रतिबिंब म्हणून समोर आली. कथांमध्ये अपराधिक प्रवृत्तींचे विविध रूप दिसून येतात, जसे की आर्थिक गरजांमुळे होणारे अनैतिक कृत्य, सामाजिक दबावांमुळे उद्भवणारे अपराध, तसेच मानवी स्वभावातील अधोगतीचे चित्रण. या प्रवृत्तींचे विश्लेषण करताना, साहित्यातील कथांमध्ये सामाजिक असमानता आणि शासकीय व्यवस्था यांचे प्रभाव अधोरेखित होतात. अनेक लेखकांनी त्यांच्या कथांद्वारे समाजातील वर्चस्व, अंधश्रद्धा, अन्याय व अत्याचार यांचे चित्रण केले आहे.

या काळात, नागरी जीवनातील नव्या गुन्ह्यांची रूपरेषा, अपराधांचे कारण आणि परिणाम यांची सखोल चर्चा झाली. त्याचबरोबर, मानवी मूल्यांच्या आधारावर गुन्ह्यांवर अभ्यास करण्याची पद्धत व सामाजिक परिघात गुन्हेगारीचा प्रभाव यांची नेमकी मांडणी झाली. या सर्व प्रवृत्तींचे विश्लेषण करताना, त्यांच्या सामाजिक, मनोवैज्ञानिक आणि सांस्कृतिक आयामांवर प्रकाश टाकण्यात आला, ज्यामुळे परीस्थितीचे जास्त सखोल आणि व्यापक निरीक्षण शक्य झाले. या प्रवृत्तींच्या अभ्यासातून, भविष्यातील सामाजिक बदलांचे संकेतही उमटू लागले, ज्यामुळे साहित्यिक कार्यांना नवीन आयाम प्राप्त झाले. तरीही, या प्रवृत्तींची पुनरावृत्ती व त्यांची सामाजिक जडणघडण, या दोन्ही बाबींचा संगम साहित्यात येतो. अशा प्रकारे, गुन्हेगारी प्रवृत्ती व सामाजिक वास्तव या घटकांचा समन्वय करताना, कथांच्या माध्यमातून समाजाचे प्रतिबिंब आणि त्यातील मानवी स्वभावाचे विविध पैलू समजण्याचा प्रयत्न केला जातो.

ग्रामीण-शहरी परिवर्तनाचे चित्रण

ग्रामीण-शहरी परिवर्तनाच्या चित्रणाने मराठी कथा-साहित्यात एक महत्त्वाचा व प्रेरक भाग उभा राहिला आहे. यामध्ये rural आणि urban जीवनशैलीतील फरक, त्यांचा सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रभाव यांचे स्पष्ट चित्रण दिसते. ग्रामीण भागातील जीवनपद्धतींमध्ये परंपरा, नीटनेटकेपणा, आणि सहकार्याच्या संस्कृतीचे प्रतिबिंब असून, त्यात अखंडता व स्थैर्य जाणवतं. दुसरीकडे, शहरी भागांमध्ये बदलत्या जीवनशैली, व्यावसायिकता, आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याची जागरूकता अधिक दिसते. या बदलांमुळे समाजात नवीन समस्या, ताणतणाव, आणि गुन्हेगारी प्रवृत्तीही प्रकट होत असल्याचे कथा समोर आणतात. मूळतः या परिवर्तनाचे चित्रण हे सामाजिक परिवर्तनाचे द्योतक आहे. ग्रामीण भागांमध्ये सान्निध्य व एकात्मता अधिक असल्याने गुन्हेगारींविरुद्धचे प्रतिबंध अधिक कठोर असतात. परंतु, शहरी भागांमध्ये वेगवेगळ्या वर्गांत भेदभाव, गरिबी, आणि शहरी जीवनाचे अनिश्चिततेमुळे अपराधाला अधिक जागा मिळते.

या काळात कथांमध्ये ग्रामीण जीवनाच्या चांगल्या बाजूंबरोबरच, सामाजिक विसंगती, भौतिक गरजा, आणि नैतिक मूल्यांवर देखील प्रश्न उपस्थित झाले आहेत. याशिवाय, हे चित्रण सामाजिक बदलाचे व सांस्कृतिक चरित्रात बदलांच्या प्रतिबिंबाच देखील द्योतक आहे. ज्यामुळे लोकांच्या आयुष्यातील संघर्ष, सामाजिक बदलांच्या परिणामस्वरूप निर्माण होणारे गुन्हेगारी स्वरूप, तसेच त्यांच्या प्रतिबिंब असलेले सामाजिक मूल्ये स्पष्टपणे दिसतात. या प्रवृत्तींच्या लेखनातून समाजातील विपरीतता, अभाव, व भेदभावांची छायाचित्रे साकारली जातात, ज्यातून सामाजिक वास्तवाचे विविध पैलू प्रकटन होतात. त्यामुळे, ग्रामीण-शहरी परिवर्तनांचे चित्रण ही सामाजिक अवस्था आणि तिच्या वेगवेगळ्या परिणामांचे प्रतिबिंब देणारा महत्त्वाचा घटक आहे.

स्त्रीमुक्ती व लैंगिक प्रतिनिधीत्वातील गुंतागुंत

स्त्रीमुक्ती व लैंगिक प्रतिनिधीत्व ही विषयवस्तू साहित्यातील विविध स्तरांवर गुंतागुंतीची आहे. समकालीन मराठी कथा साहित्यात स्त्रियांविषयीची चित्रणे अनेकदा पुरुषप्रधान विश्वाच्या साच्यातून येतात. ज्यामुळे लैंगिक भूमिका आणि स्वातंत्र्य यांचे प्रतिबिंब सीमित राहतात. या संदर्भात, ग्रामिण-शहरी जीवनातील बदलांच्या अनुषंगाने स्त्रिया कशा प्रकारे विविध सामाजिक बांधणीत अडकल्या आहेत याचे दर्शन घडते. अनेक कथा स्त्रियांच्या सामाजिक, आर्थिक स्वातंत्र्याच्या अभावाला अधोरेखित करतात. तर काही कथांमध्ये स्त्रियांचा संघर्ष ओळखला जातो. मात्र काही आधुनिक लेखनात स्त्री मुक्तीचे स्वप्न आणि त्याचा सामाजिक वास्तव यामध्ये असलेल्या संघर्षांची गुंतागुंत प्रकट होते. यामध्ये पुरुषप्रधान संस्कृतीतील लैंगिक भूमिकांचे पुनरावलोकन, स्त्रियांच्या स्वातंत्र्य संबंधित बंधनांचे विवेचन आणि सामाजिक जागरूकतेचा अभाव यांचा समावेश होतो. कथा-लेखनात स्त्रीचे केवळ लैंगिक स्वातंत्र्यच नाही, तर तिच्या वैचारिक, सामाजिक व आर्थिक स्वातंत्र्याचा विचारही महत्त्वाचा असतो. अनेक वेळा, स्त्रीविषयीची कथा फक्त शरीरप्रधानतेकडे लक्ष देतात तर वास्तवात ती आपल्या समाजाच्या विविध स्तरांवर निमूटपणे संघर्ष करत असते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(A)| December 2025

या क्षेत्रातील साहित्यिकांचे प्रयत्न आणि त्यांच्या कथा स्त्रीच्या सामाजिक स्थानाची जटिलता समजून घेण्यास मदत करतात. या संबंधित कथांतील महिला पात्रे केवळ सामाजिक भूमिकांची पूर्तता करत नाहीत, तर स्वयंस्फूर्तपणे स्वतःच्या स्वातंत्र्यासाठी लढतात. अशा प्रकारच्या कथानकांमुळे पाठकाला स्त्रीचे सामाजिक स्थान, लैंगिक स्वातंत्र्य व त्यावर होणारा सामाजिक दबाव अचूकपणे समजतो. या गुंफणेत, साहित्यिकांनी स्त्रीचे विविध आयाम अधोरेखित करताना त्यांच्यातील संघर्ष, स्वप्ने, अभाव व क्षमतेची पारख केली आहे. त्यामुळे, स्त्रीमुक्ती व लैंगिक प्रतिनिधित्वाच्या या गुंतागुंतीच्या विषयावरच्या चर्चा ही केवळ सामाजिक प्रतिबिंबच नसून, त्या समाजाच्या बदलत्या मानसिकतेशीही निगडित ठरतात. त्याप्रमाणे, सध्याच्या कथासाहित्यातील या प्रवृत्तीने पाठकाचा विचार वाढवतो. ज्या महिला व त्यांच्या स्वातंत्र्यासाठी होणाऱ्या प्रयत्नांना सखोलतेने समजून घेण्याची व त्यांवर योग्य दिशादर्शक भूमिका घेण्याची गरज अधोरेखित करतो.

नागरीय अपराध-कथन आणि मानवी मूल्ये

नागरीय अपराध-कथनात मानवी मूल्ये आणि सामाजिक नातेसंबंधांचे अविश्रांत प्रतिबिंब उमटतात. या कथा मानवी स्वातंत्र्य, नैतिकता आणि सामाजिक जबाबदारी या मूल्यांवर विस्ताराने प्रकाश टाकतात. त्यामुळे, घटनेचे अपूर्ण-विपरीत चित्रण, वेगवेगळ्या सामाजिक आणि आर्थिक स्तरांवर आधारित व्यक्तिरेखांचे अंतःसंबंध, तसेच त्यांच्या संघर्षांचे प्रवाह या कथांमध्ये स्पष्टपणे दिसतात. यामध्ये सदाचार, न्याय आणि मानवी जीवनमान जपण्याच्या अपेक्षा व्यक्त होतात. तथापि, याच कथांत असामाजिक किंवा अपराधी प्रवृत्तींचेही चित्रण केले जाते. ज्यामुळे मानवी मूल्यांची जपणूक, सामाजिकतेची प्रक्रिया व व्यक्तींच्या नैतिक निर्णयांची परीक्षा दर्शवली जाते. या प्रवृत्तींचे कथानकात असलेले अंतर्गत संघर्ष, सामाजिक व्यवस्थेच्या दोषांशी असलेल्या संबंधिततेमुळे, मानवतेची खरी परीक्षा रेखाटली जाते. यामध्ये व्यक्तीच्या नैतिक प्रगतींची, सामाजिक बदलांशी जुळवून घेण्याची आणि मानवी मूल्यांचा परिपक्वता प्राप्त करण्याची प्रक्रिया देखील असते. त्यामुळे, नागरीय अपराध कथांमध्ये सामाजिक मूल्ये फुलवण्याची, नैतिकतेचे शिक्षण देण्याची व मानवी अधिकारांचे संरक्षण करण्याची गरज अधोरेखित होते. या कथांच्या माध्यमातून समाजात मानवता आणि नैतिकता जपण्याचे महत्त्व अधोरेखित होते, तसेच व्यक्ती व समाज यांच्यातील दृष्टीकोन आणि व्यवहारांची जडणघडण स्पष्ट होते.

कथा-साहित्यातील उदाहरणे आणि विश्लेषण

स्वातंत्र्योत्तर काळातील मराठी कथासाहित्यातील गुन्हेगारी प्रवृत्तींचे विविध पैलू सखोलपणे उलगडले जातात. अनेक कथा मानवी स्वभावातील दुर्बलता, लालसे, अहंकार व विद्रोह या मनोवृत्तींवर प्रकाश टाकतात. काही कथा अपराधाला ग्रहण करणाऱ्या व्यक्तींच्या अंतर्मनातील संघर्ष दर्शवितात, ज्यामुळे समाजातील अंतर्निहित असमानता आणि वचने उघडकीस येतात. उदाहरणार्थ, ग्रामीण भागातील गरीब आणि शोषित वर्गाची व्यक्तिमत्वे कथांमध्ये प्रतिबिंबित होतात, जिथे सामाजिक बंधनांनी व शोषणाने अपराधाला प्रोत्साहन दिलेले दिसते. याचबरोबर, शहरी जीवनातील विविध गुन्हेगारी प्रवृत्तींवरही कथा कोरल्या गेलेल्या आहेत. जसे की, आर्थिक लाभासाठी केलेले खोटे व्यवहार, नीतिप्रेरणाची अनुपलब्धता व तांत्रिक अवजडता काही कथांमध्ये अपराधाचे यथार्थवादी चित्रण करून त्याची सामाजिक कारणे आणि परिणाम स्पष्ट झाले आहेत. त्यामुळे वाचकांना अपराधीचे मानसिकतेत जाण्याची संधी मिळते. अधिक व्यापक साहित्यातील कथा विविध वर्ग, लिंग व सांस्कृतिक घटकांच्या दृष्टीकोनातून गुन्हेगारीच्या प्रवृत्तींचे निरीक्षण करतात. त्यामुळे, या कथा समाजातील अनिष्ट प्रवृत्तींचे प्रतिबिंब असून विविध सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक परिणामांना समर्पक प्रकाशने देतात. अंततः या कथांमधून समाजातील गुन्हेगारीचे प्रकार, त्यांचे स्रोत व त्यांची फलश्रुती यांचे विवेचन अधिक स्पष्ट होते. जे लोकजीवन व सामाजिक यथार्थतेचे साक्षात दर्शन घडवितात. विशिष्ट कृत्य-स्थितींचे सामाजिक विवेचन स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी कथासाहित्यातील गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे सामाजिक विवेचन करताना, विविध कृत्य-स्थितींचा जागरूकतेने अभ्यास केला जातो. या संदर्भात, समाजातील विविध स्तरांवर दिसणाऱ्या अपराधाच्या घटना, त्यामागील सामाजिक कारणे व त्यांच्या परिणामांचा विचार आवश्यक ठरतो. कथेतील विशिष्ट कृत्ये, जसे चोरी, दरोडा, फसवणूक, अपप्रवृत्ती, त्यांचा सामाजिक संदर्भ व त्यांमुळे निर्माण होणारी मानवी असुरक्षितता यांचे सखोल विश्लेषण महत्त्वाचे आहे. सामाजिक असमानता, आर्थिक गरिबी, शैक्षणिक अभाव हे घटक गुन्हेगारीला प्रवृत्त करतात. हे अनेक कथा साहित्यातून प्रतिबिंबित झालेले आहे. वर्गभेद, सामाजिक स्थान व सत्ताधीशांच्या वर्तनाचा यात मोठा हात असतो. त्याशिवाय, इतर सामाजिक घटक जसे की नोकरीवाचून, शिक्षणाचा अभाव, कौटुंबिक वर्तणूक यांमुळे गुन्हेगारीच्या प्रवृत्तीला खतपाणी मिळते. कथांमध्ये या स्थितींचे चित्रण, व्यक्तीच्या मानसिकतेशी जोडलेले होते. जसे निराशा, असंतोष, व स्वयंचिंतनाची प्रवृत्ती, जी अपराधाला प्रवृत्त करतात.

त्याचबरोबर, शासकीय यंत्रणांची निष्क्रियता, न्यायव्यवस्थेची भ्रामकता,आणि सामाजिक व्यवस्थांच्या निष्काळजीपणाही गुन्ह्यांमध्ये भूमिका बजावतात. तात्पर्य हे की, कराव्या लागणाऱ्या सामाजिक व धोरणात्मक बदलांची गरज या कथांमधून अधोरेखित होते. या सर्व घटकांचे सामाजिक विवेचन, कथालेखकांना समाजातील वास्तवाचे प्रतिबिंब देण्यास प्रवृत्त करतो. त्यामुळे, विशिष्ट कृत्यांच्या पार्श्वभूमीवर सामाजिक जडणघडण व त्यांचे परिणामांचे विवेचन आवश्यक असून, कथेतील घटना व त्यांचे सामाजिक परिणाम यांचा साक्षात्कार होतो. कथा-आहे समाजाच्या प्रतिबिंबाचे परिणाम या घटकात दाखवले जाते की, सामाजिक वास्तवीक दृष्ट्या कथानकावर प्रभाव किती प्रखर असतो. मराठी कथासाहित्यातील गुन्हेगारी प्रवृत्तीची विशेष वैशिष्ट्ये त्यातून प्रकटीत होतात. सामाजिक असमानता, उत्पीडन, शिक्षण व

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(A)| December 2025

आर्थिक भेदभाव यांसारख्या घटकांनी घटनेचा प्रारंभ होते आणि मुख्य पात्रांच्या जीवनात गुन्ह्यांची प्रवृत्ती निर्माण होते. कथांमध्ये दिसणारे गुन्ह्यांचे प्रसंग केवळ मनोरंजक आशय नाही, तर ते समाजातील विकृती, दडपण व विसंगतींचे संकेतक देखील ठरतात. या कथांमध्ये मानवी जीवनातील नैतिक मूल्ये, संस्कृतीची जपणूक, आणि सामाजिक अंतर्मुखता या भावनांची अभिव्यक्ती असते. कहाण्यांच्या माध्यमातून समाजातील वाद, संघर्ष, आणि परिवर्तनाचे दृष्य अधिक स्पष्टपणे उभे राहते. गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे प्रतिबिंब दर्शविताना कथाकारांनी वेळोवेळी समाजाचे विषयवस्तू म्हणून वापर केले आहेत. या कथांमधून समजते की, समाजातील वंचित घटकांचे जीवनशैली, अज्ञानता, आर्थिक अभाव, आणि सामाजिक निर्बंध या सर्वांमुळे गुन्हेगारी प्रवृत्ती समाजात रुजते. त्याचबरोबर, कथा-आहे समाजाच्या विविध विश्वाससिद्धांत, परंपरा व सामाजिक प्रणालीच्या प्रभावाखाली तयार होतो. या प्रभावांमुळे समाजातील वर्तणुकीचे विविध पैलू प्रतिबिंबित होतात, जसे की, अन्याय, भ्रष्टाचार, वागणुकीतील विसंगती, अशा महत्त्वाच्या जागा मिळतात.

यांमध्ये कथानकाद्वारे समाजातील विविध स्तरे आणि बदल, त्यांचा सामाजिक परिणाम, व लोकांच्या मनोवृत्तीवर घडणाऱ्या परिणामांचे प्रकाशन केले जाते. त्यामुळे कथा केवळ मनोरंजनाचे साधन नाही, तर सामाजिक रीत्या एक प्रकारचा प्रतिबिंब असल्याची जाणीव उत्पन्न होते. असे प्रतिबिंब समाजाची खरी स्थिती, समस्यांचे स्वरूप, व बदलाची गरज तसेच त्यांना सामोरे जाण्याची दिशा दर्शविते. त्याचा परिणाम म्हणून, वाचक या कथांमधून समाजाच्या विविध स्तरांचा प्रामाणिक विचार करत व वास्तवाशी जुळणारे उत्तर शोधण्याची प्रेरणा घेऊ शकतो. त्यामुळे, कथा-आहे समाजाच्या प्रतिबिंबाचे एक प्रभावी माध्यम असून, त्यातून सामाजिक प्रबोधन व समज वाढते.

विशिष्ट कृत्य-स्थितींचे सामाजिक विवेचन

स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी कथासाहित्यातील गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे सामाजिक विवेचन करताना, विविध कृत्य-स्थितींचा जागरूकतेने अभ्यास केला जातो. या संदर्भात, समाजातील विविध स्तरांवर दिसणाऱ्या अपराधाच्या घटना, त्यामागील सामाजिक कारणे व त्यांच्या परिणामांचा विचार आवश्यक ठरतो. कथेतील विशिष्ट कृत्ये, जसे चोरी, दरोडा, फसवणूक, अपप्रवृत्ती त्यांचा सामाजिक संदर्भ व त्यामुळे निर्माण होणारी मानवी असुरक्षितता यांचे सखोल विश्लेषण महत्त्वाचे आहे. सामाजिक असमानता, आर्थिक गरिबी, शैक्षणिक अभाव हे घटक गुन्हेगारीला प्रवृत्त करतात. हे अनेक कथा प्रतिबिंबित करतात. वर्गभेद, सामाजिक स्थान व सत्ताधीशांच्या वर्तनाचा यात मोठा हात असतो. त्याशिवाय, इतर सामाजिक घटक जसे की, बेरोजगारी, शिक्षणाचा अभाव, कौटुंबिक वर्तणूक यामुळे गुन्हेगारीच्या प्रवृत्तीला खतपाणी मिळते. कथांमध्ये या स्थितींचे चित्रण व्यक्तीच्या मानसिकतेशी जोडलेले होते. जसे निराशा, असंतोष, व स्वयंचिंतनाची प्रवृत्ती जी अपराध्याला प्रवृत्त करतात.

त्याचबरोबर, शासकीय यंत्रणांची निष्क्रियता, न्यायव्यवस्थेची भ्रामकता,आणि सामाजिक व्यवस्थांच्या निष्काळजीपणाही गुन्ह्यांमध्ये भूमिका बजावतात. तात्पर्य हे की, कराव्या लागणाऱ्या सामाजिक व धोरणात्मक बदलांची गरज या कथांमधून अधोरेखित होते. या सर्व घटकांचे सामाजिक विवेचन, कथालेखकांना समाजातील वास्तवाचे प्रतिबिंब देण्यास प्रवृत्त करतो. त्यामुळे, विशिष्ट कृत्यांच्या पार्श्वभूमीवर सामाजिक जडणघडण व त्यांचे परिणाम यांचे विवेचन आवश्यक असून कथेतील घटना व त्यांचे सामाजिक परिमाण यांचा साक्षात्कार होतो.

कथा-आहे समाजाच्या प्रतिबिंबाचे परिणाम

कथा-आहे समाजाच्या प्रतिबिंबाचे परिणाम या घटकात दाखवले जाते की, सामाजिक वास्तवाचा दृष्ट्या कथानकावर प्रभाव किती प्रखर असतो. मराठी कथासाहित्यातील गुन्हेगारी प्रवृत्तीची विशेष वैशिष्ट्ये त्यातून प्रकटीत होतात. सामाजिक असमानता, उत्पीडन, शिक्षण व आर्थिक भेदभाव यासारख्या घटकांनी घटनेचा प्रारंभ होतो आणि मुख्य पात्रांच्या जीवनात गुन्ह्यांची प्रवृत्ती निर्माण होते. कथांमध्ये दिसणारे गुन्ह्यांचे प्रसंग केवळ मनोरंजक आशय नाही, तर ते समाजातील विकृती, दडपण व विसंगतींचे संकेतक देखील ठरतात. या कथांमध्ये मानवी जीवनातील नैतिक मूल्ये, संस्कृतीची जपणूक, आणि सामाजिक अंतर्मुखता या भावनांची अभिव्यक्ती असते. कथांच्या माध्यमातून समाजातील वाद, संघर्ष, आणि परिवर्तनाचे दृष्य अधिक स्पष्टपणे उभे राहते.

गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे प्रतिबिंब दर्शविताना कथाकारांनी वेळोवेळी समाजाचे विषयवस्तू म्हणून वापर केले आहेत. या कथांमधून समजते की, समाजातील वंचित घटकांचे जीवनशैली, अज्ञानता, आर्थिक अभाव, आणि सामाजिक निर्बंध या सर्वांमुळे गुन्हेगारी प्रवृत्ती समाजात रुजते. त्याचबरोबर, कथा-आहे समाजाच्या विविध विश्वाससिद्धांत, परंपरा व सामाजिक प्रणालीच्या प्रभावाखाली तयार होतो. या प्रभावांमुळे समाजातील वर्तणुकीचे विविध पैलू प्रतिबिंबित होतात. जसे की, अन्याय, भ्रष्टाचार, वागणुकीतील विसंगती, अशा घटकांना महत्त्वाच्या जागा मिळतात. यामध्ये कथानकाद्वारे समाजातील विविध स्तर आणि बदल, त्यांचा सामाजिक परिणाम, व लोकांच्या मनोवृत्तीवर घडणाऱ्या परिणामांचे प्रकाशन केले जाते. त्यामुळे, कथा केवळ मनोरंजनाचे साधन नाही, तर सामाजिक रित्या एक प्रकारचा प्रतिबिंब असल्याची जाणीव उत्पन्न होते. असे प्रतिबिंब समाजाची खरी स्थिती, समस्यांचे स्वरूप, व बदलाची गरज तसेच त्यांना सामोरे जाण्याची दिशा दर्शविते. त्याचा परिणाम म्हणून, वाचक या कथांमधून समाजाच्या विविध स्तरांचा प्रामाणिक विचार करत व वास्तवाशी जुळणारे उत्तर शोधण्याची प्रेरणा घेऊ शकतो. त्यामुळे, कथा-आहे समाजाच्या प्रतिबिंबाचे एक प्रभावी माध्यम असून त्यातून सामाजिक प्रबोधन व समज वाढते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(A)| December 2025

शोधप्रक्रिया, पद्धती आणि विधान

शोधप्रक्रिया पद्धती आणि विधान या विभागात गुन्हेगारी प्रवृत्तीची अभ्यासपूर्णपणे तपासणी करण्यासाठी विविध संशोधनपद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. प्रामुख्याने, साहित्यिक मूल्यमापन आणि सामाजिक विश्लेषणाचे समागम साधण्यात आले. समकालीन व पारंपरिक साहित्यातील गुन्हेगारी घटनांच्या चित्रणाची महत्त्वाची तपासणी केली गेली. यात कथासाहित्याचा अभ्यास करून गुन्हेगारी प्रवृत्तीचा सामाजिक संदर्भाने शोध घेण्याचा प्रयत्न झाला. दुसऱ्या टप्प्यात गांभीर्याने विचारविनिमय तपशीलवार विश्लेषण आणि विवेकी विवेचनाच्या माध्यमातून घटनांचे सामाजिक Psychological व सांस्कृतिक घटक समजून घेण्यात आले. या प्रक्रियेत, सांगितलेल्या घटनांच्या स्थान व कालावधीच्या अन्वेषणावर भर देण्यात आला. तसेच संबंधित पात्रांच्या मनोवृत्ती व वर्तन यांचा समावेश करण्यात आला.

त्या बरोबरच शाब्दिक विधानांच्या विवेचनातून तसेच लेखकांच्या अभिप्रायावर आधारित विश्लेषणातून सिद्धांतमूल्ये सिद्ध करण्यावर भर दिला. याशिवाय, संदर्भग्रंथ, तांत्रिक साहित्य आणि इतर अकादमिक स्रोतांचा वापर करून गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे सामाजिक व वैचारिक संदर्भांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला. या संशोधन प्रक्रियेत साहित्यिक व सामाजिक विवेचनांमधील सुसूत्रता, पुनर्रचनेची योग्य योजना आणि तर्कशुद्ध विधानांची निगडितता यांचा विशेषतः विचार करण्यात आला. या प्रक्रियेच्या माध्यमातून, गुन्हेगारी प्रवृत्ती व तिच्या सामाजिक प्रतिबिंबांचे अधिक सखोल जाणीवपूर्वक विश्लेषण साध्य झाले जे पुढील अभ्यासांसाठी आधारस्तंभ ठरते.

निष्कर्ष

स्वातंत्र्योत्तर मराठी कथासाहित्यातील गुन्हेगारी प्रवृत्ती व सामाजिक वास्तव, सामाजिक ढाच्यांतील बदल व त्यांचा प्रतिबिंब अनुभवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आधारस्तंभ प्रस्थापित करतात. या काळातली कथा-शैलींमध्ये अपराध आणि गुन्हेगारीचे विषय सतत अधोरेखित होताना दिसतात. जे केवळ मनोरंजनापुरते न राहता सामाजिक आणि मनोवैज्ञानिक घटकांचे चिंतनही करतात. समाजातील वाढती असमानता, आर्थिक संघर्ष, आणि नैतिक मूल्यांतील घसरण ही घटनांची प्रेरणा ठरतात. याशिवाय, शासकीय ढाच्यांमधील बदल, राजकीय अस्थिरता आणि सांस्कृतिक संघर्ष, या प्रतिबिंबांमध्ये गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे प्रकटन होते. साहित्यातील यथार्थवादी प्रस्तुतींनी या सामाजिक वास्तवाचा स्पष्टपणे प्रत्यय दिला आहे. दलित कथेला मूल्याच्या पातळीवर नेण्यासाठी मोलाचा वाटा उचललेला आहे. उपेक्षितांच्या दुःखाचा डोंगर म्हणजे कथा होय. श्री. म. माटे, अण्णाभाऊ साठे, शंकरराव खरात यांच्या साहित्याचा आढावा घेऊन या कथाकारांनी साहित्या विश्वामध्ये फार मोठे मोलाची कामगिरी केलेली आहे. यांच्या साहित्यावर संशोधन प्रबंध केला असून या लेखकांच्या साहित्याकडे संशोधन विषयाचा केंद्रबिंदू म्हणून पाहू लागले.

कथांमध्ये ग्रामीण-शहरी भागांत होणाऱ्या बदलांचे नमुने, स्त्री स्वातंत्र्य व लैंगिक स्वातंत्र्याची प्रदर्शने, नागरी जीवनातील गुन्हे-कथा, या सर्वांनी तत्कालीन समाजातील दडपण, आकांक्षा, आणि संघर्षांचे प्रतिबिंब उमटवले. या चित्रणांमधून वाचकांना समाजातील वास्तविकतेची जळजळीत जाणीव होते. तसेच, साहित्यातील वाचनाने मानवी मूल्ये, सामाजिक बंधने आणि नैतिक बाबी यांवर विचार करण्यास प्रोत्साहन मिळते. त्यामुळे, या काळातील कथा-लेखन सामाजिक, आर्थिक, आणि सांस्कृतिक गुंतागुंतांचे जिवंत दस्तऐवज बनले आहेत. या विश्लेषणातून स्पष्ट होते की, सामाजिक वास्तवाचा साक्षात्कार व समज वाढवण्याकरिता कथानकांचा, पात्रांच्या, आणि कथानकांतून उलगडलेल्या सामाजिक संदर्भांचा महत्त्वपूर्ण वाटा आहे. अशाप्रकारे, साहित्य हे समाजाचे प्रतिबिंब असून, त्याच्या माध्यमातून त्याची वेगवेगळ्या दिशांनी विश्लेषणे करता येतात, जी भविष्यकालीन सामाजिक परिवर्तनासाठी आधारस्तंभ ठरू शकतात.

संदर्भ

१. जोशी लक्ष्मणशास्त्री, 'भारतीय विश्वकोश, खंड ५वा', (गाल्वा, एन्हरीस्त ते चेदी) (संपा), महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्र. आ. १९८१, पृ.१०५
२. तत्रैव, पृ. १०५
३. Paranjape N.V, Criminology & Penology, Central Law Publication,18th Edition Reprint 2021, Page No 8
४. Myneni S. R, Criminology -1 Crime & Criminology, Allahabad Law Agency Faridabad, First Edition 2017, Page No 1
५. माटे श्री. म, 'उपेक्षितांचे अंतरंग', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, पुनर्मुद्रण २०१९, पृ.१२
६. साठे अण्णाभाऊ, बरबाद्या कंजारी, विद्यार्थी प्रकाशन, पुणे, नवीन आवृत्ती २०१४, पृ.१७
७. खरात शंकरराव, 'तडीपार', इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन पुणे, २०००, पृ.७६